

ilahiyat akademi

Sayı: 21, 2025, 153-178.

Issue: 21, 2025, 153-178.

Arza Rivayetleri ve Değerlendirilmesi

Al-'Arḍa Narrations and Their Evaluation

Kahraman BULGURCU

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı,

Assist. Prof., Selçuk University, Faculty of Islamic Science, Department of Quran Reading and Recitation Science
Konya/Türkiye

kahraman.bulgurcu@selcuk.edu.tr | ORCID: [0000-0002-1914-0703](https://orcid.org/0000-0002-1914-0703) | ROR ID: [045hgzm75](https://ror.org/045hgzm75)

Makale Bilgisi**Makale Türü**

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi

1 Şubat 2025

Kabul Tarihi

29 Nisan 2025

Yayın Tarihi

29 Haziran 2025

İntihal

Bu makale, Turnitin yazılımı ile taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Kahraman Bulgurcu).

CC BY-NC 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information**Article Type**

Research Article

Date Received

1 February 2025

Date Accepted

29 April 2025

Date Published

29 June 2025

Plagiarism

This article has been scanned with Turnitin software. No plagiarism detected.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Kahraman Bulgurcu).

Licensed under CC BY-NC 4.0 license.

Atıf/ Cite as

Bulgurcu, Kahraman. "Arza Rivayetleri ve Değerlendirilmesi". *İlahiyat Akademi* 21 (Haziran 2025), 153-178. DOI: [10.52886/ilak.1631241](https://doi.org/10.52886/ilak.1631241)

Bulgurcu, Kahraman. "Al-'Arḍa Narrations and Their Evaluation". *Theological Academia* 21 (Haziran 2025), 153-178. DOI: [10.52886/ilak.1631241](https://doi.org/10.52886/ilak.1631241)

Öz

Allah (c.c.) rahmetinin bir eseri olarak her dönemde kullarına Peygamberleri aracılığıyla vahyini göndermiştir. O, insanlardan istediği yaşam biçimini vahyi aracılığıyla onlara haber vermiştir. İnsanlığa son elçi olarak gönderdiği Hz. Muhammed'e (s.a.v.) Kur'an-ı Kerim'i indirmiştir. Allah (c.c.) son vahyini kendi koruması altına aldığını bildirmiştir. Buna rağmen Hz. Peygamber ve ilk Müslümanlar başta olmak üzere her dönemde yaşayan Müslümanlar Kur'an'ın muhafazası ve yayılması için her türlü gayreti göstermişlerdir. Hz. Peygamber, kendisine inen vahyi, vahiy katiplerine yazdırmış; kendisi ve ashabından pek çoğu ayetleri ezberlemiştir. Allah Resulü (s.a.v.) ramazan aylarında ise kendisine o zamana kadar inen vahyi Cebrail ile tekrar etmiştir. Bu karşılıklı okuma ve dinleme eylemi daha sonra arza adıyla anılmıştır. İlk dönemlerden itibaren takip edilen bu uygulamalar, Kur'an'ın sağlam bir şekilde muhafazasına katkı sağlamıştır. Arza, Hz. Peygamber ile Cebrâil arasında her ramazan bir defa, Allah Resulü (s.a.v.) vefat ettiği yıl ise iki defa gerçekleşmiştir. Arza uygulaması pek çok ilim ehlinin dikkatini çekmiş ve eserlere konu olmuştur. Arzanın vukuunu bildiren en önemli bilgi Hz. Peygamber'in açıklamalarıdır. Dolayısıyla bu konudaki en temel bilgiler Hz. Peygamber'in sözlerini ihtiva eden hadis kitaplarında bulunmaktadır. İlgili rivayetler hadis kitaplarında farklı konular içinde yer almış, tüm rivayetlerin toplu halde bir araya getirilmediği görülmüştür. Bu sebeple vahyin korunmasının şekillerinden biri olan arza hakkındaki rivayetlerin bir arada toplanıp değerlendirilmesinin önemli olduğu düşünülmüştür. Bu bağlamda hadis kitaplarında arza hakkında sahâbeden nakledilen rivayetler incelenmiştir. İnceleme sonucunda arzanın, Kur'an-ı Kerim'in inmeye başlamasından itibaren her yıl ramazan ayında gerçekleştiği, günümüze kadar sahih rivayetlerle ulaştığı tezahür etmiştir. Arza hakkında Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) (ö. 32/652-53), Hz. Âişe (r.anha) (ö. 58/678), Ebû Hüreyre (r.a.) (ö. 58/678), Semüre b. Cündeb (r.a.) (ö. 60/680), Abdullah b. Abbas (r.a.) (ö. 68/687-88) ve Enes b. Mâlik (r.a.) (ö. 93/711-12) olmak üzere altı sahâbiden hadis rivayet edilmiştir. Rivayetlerde genel olarak bahsedilen konu Cibrîl ile Resûlullah'ın her yıl Kur'an'ı bir defa arz ettikleri, Hz. Peygamber'in vefat ettiği yıl ise arz olayının iki defa olduğu mevzusu üzerinde yoğunlaşmıştır. Ayrıca arza ile ilgili başka rivayetlerin de yer aldığı ve rivayetlerin örtüşen yanları yanı sıra farklılıkları da ihtiva ettiği görülmüştür. Rivayetlerde arza olayı sülasi fiil olarak araza-ya'rizu kalıbından zikredildiği gibi işteş olan müfâale babından âraza-yüârizu ve dârase-yüdârisü kalıbında anlatıldığı da tezahür etmektedir. Arza olayının ilk vahyin indirilmesinden son vahye kadar, her ramazan ayında hem Mekke hem de Medine'de gerçekleştiği ve geceleyin meydana geldiği, Resûlullah ile Cibrîl arasında okumanın karşılıklı olarak yapıldığı ve Abdullah b. Mes'ûd ile Zeyd b. Sâbit'in (ö. 45/665) son arzaya katıldığı bilgisi rivayetlerden anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Kur'an, Arza, Ramazan, Resûlullah, Cebrâil.

Abstract

Allah (swt) has sent His revelation to His servants through His Prophets in every period because of His mercy. He has informed them of the way of life He wants from people through His revelation. He revealed the Holy Qur'ān to the Prophet Muhammad (pbuh), whom He sent as the last messenger to humanity. Allah (swt) has declared that He has taken His last revelation under His protection. Nevertheless, the Prophet and the first Muslims, as well as Muslims living in every period, made every effort to preserve and spread the Qur'ān. The Prophet dictated the revelation that came down to him to the scribes of revelation; he and many of his companions memorised the verses. In the months of Ramadan, the Messenger of Allah (pbuh) repeated the revelation that had descended to him until that time with Gabriel. This act of mutual reading and listening was later known as al-'arḍa. These practices, which have been followed since the early periods, have contributed to the preservation of the Qur'ān in a sound manner. Al-'arḍa took place between the Prophet and Gabriel (Jibrīl) once every Ramadan and twice in the year of the death of the Messenger of Allah (pbuh). The practice of al-'arḍa has attracted the attention of many scholars and has been the subject of works. The most important information about the occurrence of al-'arḍa is the statements of the Prophet. Therefore, the most basic information on this subject is found in the hadith books containing the Prophet's sayings. The related narrations were included in different subjects in hadith books, and it was observed that not all narrations were brought together in a collective form. For this reason, it is thought to be important to collect and evaluate the narrations about al-'arḍa, which is one of the forms of protection of revelation. In this context, the narrations narrated from the Companions about al-'arḍa in hadith books were analysed. As a result of the examination, it was revealed that the al-'arḍa took place every year in the month of Ramadan since the revelation of the Holy Qur'ān, and that it has reached the present day with authentic narrations. Hadiths have been narrated about al-'arḍa from six companions: 'Abdullāh b. Mas'ūd (r.a.) (d. 32/652-53), 'Ā'ishah (r.a.) (d. 58/678), Abū Hurayrah (r.a.) (d. 58/678), Samurah b. Jundab (r.a.) (d. 60/680), 'Abdullāh b. 'Abbās (r.a.) (d. 68/687-88) and Anas b. Mālik (r.a.) (d. 93/711-12). The narrations generally focus on the fact that Jibrīl and the Messenger of Allah readed the Qur'ān once every year, and that in the year of the Prophet's death, the reading took place twice. It has also been observed that there are other narrations about the al-'arḍa and that the narrations contain differences as well as overlapping aspects. In the narrations, the event of al-'arḍa is mentioned as a ṭhulāthī verb as well as in the form of the mufā'ala. It is understood from the narrations that the event of al-'arḍa took place in both Mecca and Medina every Ramadan from the first revelation to the last revelation, that it took place at night, that the reading was mutual between the Messenger of Allah and Jibrīl, and that 'Abdullāh b. Mas'ūd and Zayd b. Thābit (d. 45/665) participated in the last al-'arḍa.

Keywords: Hadith, Qur'ān, Al-'arḍa, Ramadan, The Messenger of Allah, Gabriel.

Giriş

Kur'an-ı Kerîm Resûlullah zamanında hıfz, kitabet ve arza yöntemleri ile korunmuştur. *Arza* kelimesi, Arapça عرض/araza sülasi fiilinden neşet etmiştir. Arza sunmak, arz etmek, ortaya çıkmak, göstermek ve kitap okumak gibi anlamlara gelir.¹ *Arza* kelimesi, her yıl ramazan ayında o zamana kadar indirilen Kur'an ayetlerini Hz. Peygamber'le Cebrâîl'in karşılıklı olarak okumalarının özel ismi haline gelmiştir.² Bu sayede her yıl, o âna kadar indirilen âyetler gözden geçirilerek tekrarlanmış oluyordu. Hz. Peygamber'le Cebrâîl arasında cereyan eden bu olay, sonraları İslam toplumlarında ortaya çıkan mukabele geleneğinin dayanağı olmuştur.³ Arza olayı başta hadis kitapları olmak üzere temel kaynaklarda yer almıştır. Hadis kitaplarında bazen bab başlığı konularak bazen de ilgili bazı konular içinde zikredilmiştir.⁴

Arza, Kur'an'ın muhafazasıyla ilgili olduğu için her dönemde yaşayan ilim ehlinin dikkatini çekmiştir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de arza hakkında bazı araştırmalar yapılmıştır. Konu hakkında Abdülbaki Turan tarafından Diyanet İslam Ansiklopedisinde çok kısa bir madde yazılmıştır.⁵ Ziya Şen arzanın mahiyeti hakkında,⁶ Muhammed Mücella Rebabi'a ise son arza ile ilgili bir makale yazmıştır.⁷ Ayrıca İhsan Kahveci'nin, Kevseri'nin son arz, yedi harf ve Kur'an'ın cem'i meselelerine yaklaşımı ile ilgili bir tebliği⁸ bulunmaktadır.⁹ Söz konusu çalışmalarda arza ile ilgili bazı rivayetler zikredilmiş ve bir kısım değerlendirmeler yapılmış olmakla birlikte arza ile ilgili tüm rivayetler ele alınmamıştır.

Çalışmada arza ile ilgili rivayetler tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda hadis kitaplarında nakledilen rivayetler toplanacak ve rivayeti bulunan sahâbînin

¹ Ebû 'Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî (Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988), 1/271-273; Ebû Naşr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî Ebû Naşr el-Cevherî, *Tâcu'l-Luğa ve Şihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Atţâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987), 3/1082-1090.

² Abdurrahman Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023), 215.

³ Abdülbaki Turan, "Arza", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/446.

⁴ Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buḥârî, *Şahîhu'l-Buḥârî*, thk. Muṣṭafa Dîb el-Buḡâ (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993), "Fezâilü'l-Kur'ân", 7. bab başlığı ve ilgili baktaki hadisler; Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. 'Alî el-Ḥorâsânî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Ḥasan 'Abdulmun'im eş-Şelebî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 7/248, "Fezâilü'l-Kur'ân", 7. bab başlığı ve baktaki hadisler.

⁵ Turan, "Arza", 3/446-447.

⁶ Ziya Şen, "Arza ve Mahiyeti", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2015), 43-64.

⁷ Rebabi'a bu makalesinde Cebrail ile Hz. Peygamber, Hz. Peygamber ile sahâbe ve sahâbenin birbirleri arasındaki arza olayından bahsetmiştir. Muhammed Mücellâ Rebabi'a, "el-Arzatü'l-Ahîre li'l-Kur'âni'l-Kerîm Beyne't-Tahammül ve't-Tahmîl", *İslâmî İlimler Dergisi* XI/1 (2016), 154-188.

⁸ İhsan Kahveci, "Kevseri'nin Mütevatir Kıraatler-Kur'an İlişkisi Bağlamında Son Arz, Yedi Harf ve Kur'an'ın Cem'i Meselelerine Yaklaşımı ve Bu Yaklaşımın Analizi", *Uluslararası Düzcü M. Zahid Kevseri Sempozyumu Bildirileri* (Düzce: Düzce Belediyesi, 2007), 245-265.

⁹ Orhan Güvel, bütünsel yaklaşım metoduyla Kur'an'ın arzı hakkında bir kitap yazmıştır. Ancak bu eser makalenin hakemleme sürecinde yayımlandığı için ondan faydalanılamamıştır. Orhan Güvel, *Kur'an'ın Arzı Meselesi Arza Rivayetlerinin Bütünsel Yaklaşım Metoduyla Tetkiki* (İstanbul: Kuramer/Kur'an Araştırmaları Merkezi, 2025).

naklettiği hadis o sahâbînin ismi altında ele alınacaktır. Rivayetlerin sıralamasında ilk olarak Hz. Âişe'nin rivayeti zikredilecektir. Çünkü o, arza hadisini Hz. Fâtıma'dan (r.anha) (ö. 11/632) nakletmiştir.¹⁰ Ayrıca arza ile ilgili Hz. Peygamber'den direkt aktarılan tek rivayet de budur. Diğer rivayetler, hadisi nakleden sahâbînin ölüm tarihine göre sıralanacaktır. Araştırmada öncelikle rivayetlerin kaynağı, farklılıkları, isnad değerlendirmeleri hakkında bilgiler verilecek; daha sonra arza ile ilgili hadislerden çıkarılacak değerlendirmelerde bulunulacaktır.

1. Arza Rivayetleri

Arza rivayetleri tespit edebildiğimiz kadarıyla sahâbeden Hz. Âişe, İbn Mes'ûd, Ebû Hüreyre, İbn Abbas, Semüre b. Cündeb ve Enes b. Mâlik'ten nakledilmiştir. Onlardan nakledilen rivayetlerin kaynakları, sıhhat durumları, yerine göre râvi değerlendirmeleri ele alınacak ve varsa rivayetler arasındaki farklılıklar hakkında bilgiler verilecektir.

1.1. Hz. Âişe Rivayetleri

Hz. Âişe'nin arza ile ilgili rivayet ettiği hadis, Hz. Fâtıma (r.anha) ile Resûlullah arasında geçen konuşma hakkındadır. O, şöyle demiştir: “Fâtıma yürüyerek geldi. Onun yürüyüşü tıpkı Allah Resulü'nün yürüyüşü gibi idi. Peygamber (s.a.v.) ‘Merhaba kızım’ dedi. Sonra onu sağ ya da sol tarafına oturttu. Sonra ona gizlice bir söz söyledi. Bunun üzerine Fâtıma ağladı. Ben ona niçin ağlıyorsun? dedim. Sonra Peygamber (s.a.v.) ona gizlice bir şey daha söyledi. Bu kez Fâtıma güldü. Ben içimden bugünkü gibi sevincin ve hüznün bu kadar birbirine yakın olduğunu görmedim diye düşündüm ve Fâtıma'ya Resûlullah'ın ona ne söylediğini sordum. O, ‘Allah Resulü'nün sırrını ifşa edemem’ dedi.”

Hz. Peygamber vefat edince ona bu sırrı sordum, şöyle cevap verdi: Resûlullah bana: “Cibrîl'in her yıl kendisiyle Kur'an'ı bir kez arz ettiğini, bu yıl ise iki defa arz ettiğini” söyledi ve “Ben bundan ecelimini geldiğini düşünüyorum. Ailem içinde bana ilk kavuşacak olan sensin.” buyurdu. Bunun üzerine ben ağladım. Sonra bana “Sen cennet kadınlarının veya mümin kadınların efendisi olmaya razı değil misin? buyurdu.” İşte ben bu yüzden güldüm.¹¹

¹⁰ Hadisi Resûlullah'tan duyan Hz. Fâtıma'dır. Fakat hadis, Hz. Âişe'nin Hz. Fâtıma'dan nakliyle hadis kitaplarına ve bize ulaşmıştır.

¹¹ Buhârî, “İstî'zân”, 43; “Menâkıb”, 22; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Müsnedü's-şâhihu'l-muhtaşar bi nakli'l-adli ani'l-adli ilâ Rasûlillah sallâllâhu aleyhi ve sellem*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs'i'l-Arabî, ts), “Fezâilü's-Sahâbe 98, 99 (No. 2450); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Çazvîni İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430), “Cenâiz”, 64 (No. 1621); Nesâî, *es-Sünenül'l-kübrâ*, 7/393 (No.

Rivayet Hz. Âişe'den Mesrûk, Âmir eş-Şa'bî, Firâs kanalıyla gelmektedir. Firâs'tan ise Ebû Avâne ve Zekerıyyâ b. Ebû Zâide hadisi rivayet etmişlerdir. Hadis bu isnadla sahih olarak değerlendirilmiştir.¹² Ayrıca hadis aynı isnadla sadece "Resûlullah, Cibrîl'e Kur'an'ı her yıl bir defa arz ederdi vefat ettiği yıl ise iki defa arz etti" kısmıyla da rivayet edilmiştir.¹³ Yine bu cümle, sonunda "Ben öleceğim" ziyadesi ve Hz. Fâtıma'nın ağladığı, bunun üzerine Allah Resulü'nün ona "Bana ailemden ilk kavuşacak olan sensin" dediği bilgisiyle Yahya b. Ca'de'den (ö. 81-90) mürsel olarak aktarıldığı görülmektedir.¹⁴ Yahya'nın bunu Hz. Peygamber'den dinlemesi mümkün değildir, çünkü o tâbiîndendir. Ayrıca bu hadisi Resûlullah'tan dinleyen ve aktaran sadece Hz. Fâtıma olduğu için onun bu hadisi Hz. Fâtıma'dan aktarması gerekmektedir. Fakat Hz. Fâtıma, Resûlullah'tan yaklaşık altı ay sonra vefat etmiştir. Dolayısıyla Yahya'nın hadisi Hz. Fâtıma'dan da dinlemesi imkansızdır. Yahya, Ümmü Hânî'nin torunu olup o, sahâbeden ninesi Ümmü Hânî (ö. 50/670'ten sonra), Ebû Hüreyre, Zeyd b. Erkam (ö. 68/688) ve diğerlerinden rivayette bulunmuş biridir.¹⁵ Muhtemelen o, bu bilgiyi onlardan birinden veya Mesrûk'tan (ö. 63/683 [?]) işitmiş olmalıdır. Ayrıca Tahâvî (ö. 321/933) hadisi Hz. Âişe'nin Hz. Fâtıma'dan aktardığı şekliyle kendisine kadar ulaşan farklı bir isnadla ve bazı değişikliklerle rivayet etmiştir.¹⁶ Bu rivayette Hz. Âişe'den hadisi aktaran Fâtıma bint Huseyn'dir (ö. 110/729). Fakat hadis, Fâtıma bint Huseyn'den rivayet

8310), 7/457 (No. 8464); Ebû Dâvûd et-Ṭayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Ṭayâlisî*, thk. Muhammed b. 'Abdulmuhsîn et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1999), 3/5 (No. 1470); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420), 44/9-10 (No. 26413); Ebû Yalâ Ahmed b. 'Alî el-Mevsîlî, *Müsnedü Ebî Yalâ*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dimaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs., 1404/1984), 12/111 (No. 6475); Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Ṭaberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hâmdî b. 'Abdülme'cîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 22/418-419 (No. 1032, 1033).

¹² Müsned muhakkikleri hadisin Buhârî ve Müslim'in şartı üzere sahih olduğunu ifade etmişlerdir. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 44/10.

¹³ Ebû Bekr b. Ebî Şeybe 'Abdullâh b. el-'Absî, *el-Kitâbü'l-muşanneffî'l-eḥâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 6/154 (No. 30293).

¹⁴ Ebû Ya'kûb İshâk İbn Râhûye, *Müsnedü İshâk b. Râhûye*, thk. 'Abdulğafûr b. 'Abdulhak el-Belûşî (Medine: Mektebetü'l-İmân, 1991), 5/6 (No. 2101).

¹⁵ Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 31/253-254; Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Os.mân ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-ulâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 2/1017; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Aşkalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifü'l-Os.mâniyye, 1326/1908), 11/192-193.

¹⁶ Buradaki rivayette fazla olarak Hz. Peygamber'in "Sonra gönderilen her peygamberin kendisinden önceki Peygamber'in yarısı kadar yaşadığını, İsa Peygamber'in 120 yıl yaşadığını, bu sebeple ömrünün altmış yılı geçmeyeceğini düşündüğünü, Hz. Fâtıma'nın ve Hz. Meryem'in Cennet kadınlarının efendileri olduğunu" Hz. Fâtıma'ya söylediği bilgisi geçmektedir. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Taḥâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415), 1/139-140.

eden oğlu, Muhammed b. Abdullah b. Amr'ın zayıflığı sebebiyle zayıf olarak değerlendirilmiştir.¹⁷

Hız. Âişe'nin naklettiği zikri geçen rivayetin vurguladığı iki ana unsur, her yıl Hız. Peygamber'in Cebrâil ile Kur'an'ı bir defa arz ettikleri o yıl ise arzanın iki defa gerçekleştiği ve bundan da Resûlullah'ın ölümünün yaklaştığını anlaması olduğu görülmektedir. Akabinde ise bunu kızı Fâtîma'ya bildirince onun üzülmeye üzerine onu teselli etmek için söylediği müjde dikkat çekmektedir.

1.2. Abdullah b. Mes'ûd Rivayetleri

Arza konusunda gelen rivayetlerden birine sahip olan Abdullah b. Mes'ûd'un bir öğrencisinden öğrendiğimize göre Abdullah, (Kûfe'den) Medine'ye gitmek istediğinde arkadaşlarını/öğrencilerini toplamış ve onların ilim konusundaki üstünlüklerine vurgu yapmıştır.¹⁸ Sonra Hız. Peygamber zamanında bir sahâbî ile Kur'an kıraati hususunda aralarında geçen olayı anlatmış ve Resûlullah'tan duyduğu bir hadisi zikrettikten sonra sözlerine şöyle devam etmiştir. "Kur'an içinde çelişkiler bulundurmaz; o, çokça okunarak eskimez ve onun değeri düşmez. Kim onu bir harf (kıraat) üzere okuyorsa ondan yüz çevirerek onu bırakmasın. Kim de Resûlullah'ın kendisine okuttuğu harflerden bir harf üzere okuyorsa onu okumayı bırakmasın. Çünkü kim Kur'an'dan bir âyeti inkâr ederse onun hepsini inkâr etmiş olur. Kur'an'ın okunduğu bu harf, sizden birinizin arkadaşına söylediği gel anlamına gelen "i'cel", "hayye" ve "hellâ" gibi eş anlamlı kelimelerdir. Vallahi Muhammed'e (s.a.v.) indirileni benden daha iyi bilen birini bilsem mutlaka ondan ilim öğrenir ve böylece onun ilminden kendi ilmime bir şeyler katardım. ... Şüphesiz ki Resûlullah'a her ramazan Kur'an arz olunurdu. Onun vefat ettiği yıl ben ona Kur'an'ı iki defa arz ettim ve o, bana benim güzel okuduğumu söyledi. Ben bizzat Resûlullah'ın ağzından yetmiş sûre ezberledim."¹⁹

İbn Mes'ûd'dan nakledilen bu rivayet bazı farklılıklarla başka kaynaklarda da geçmektedir.²⁰ Rivayeti, İbn Mes'ûd'dan nakleden râvinin ismi verilmemiştir. Rivayeti bu meçhul şahıstan Abdurrahman b. Âbis en-Nehaî isimli kişi nakletmiştir.²¹ *Müsned* muhakkikleri, ismi zikredilmemiş meçhul râvi sebebiyle

¹⁷ Hadisin ilgili râvi sebebiyle zayıf olduğunu bildiren, muhakkik Şuayb el-Arnaû'tur. Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 1/140.

¹⁸ İbn Mes'ûd'un buradaki sözü uzun olup konu ile ilgisi olmayan yerler özetlenmiş; bir cümle de çıkarılarak yerine üç nokta konulmuştur.

¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/395-396 (No. 3845).

²⁰ Ebû Zeyd Ömer İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde: y.y., 1399), 3/1008; Taberânî, *el-Mucemü'l-kebîr*, 10/97 (No. 10076), 10/204 (No. 10473); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevî el-Beyhâkî, *Şuâbü'l-îmân*, thk. 'Abdulaliyy 'Abdulhamîd (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 3/534 (No. 2074).

²¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/395 (No. 3845); İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 3/1008; Beyhâkî, *Şuâbü'l-îmân*, 3/534 (No. 2074).

hadisin zayıf olduğunu, diğer râvilerinin ise Buhârî ve Müslim'in râvilerinden olup sika olduklarını bildirmişlerdir.²² *el-Mu'cemü'l-kebîr*'deki rivayetin isnadında Abdurrahman b. Âbis, rivayet aldığı kişiyi vasfederken onun Amr b. Şürahbîl olabileceğini bildirmektedir.²³ Amr b. Şürahbîl el-Hemdânî el-Kûfî (ö. 63/683), İbn Mes'ûd'un önemli talebelerinden biridir. Nitekim *Müsned*'deki rivayetin isnadında Abdurrahman b. Âbis'in rivayet aldığı kişi "racülün min Hemdân min ashâbi Abdillâh" diye geçmektedir. Gerçekten de Amr b. Şürahbîl, el-Hemdânî nisbesiyle anılmaktadır. Aynı zamanda o İbn Mes'ûd'un talebesidir.²⁴ Böylece rivayette İbn Mes'ûd ile Abdurrahman b. Âbis arasındaki meçhul râvi tespit edilmiş ve rivayetin sened yönüyle sahih olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca rivayet, İbn Mes'ûd'dan, başka bir talebesi Ebû Vâil Şakîk b. Seleme el-Esedî (ö. 82/701) tarafından da nakledilmiştir.²⁵ Bu sebeple rivayet başka isnadlarla da kuvvetlenmiştir.

İbn Mes'ûd'un zikri geçen sözü birkaç olaya işaret etmektedir. İbn Mes'ûd, Hz. Osman döneminde muhtemelen Kur'an'ın istinsahı zamanı veya sonrasında Kûfe'den Medine'ye gitmeye karar vermiş ve yolculuk öncesi öğrencilerine bazı tavsiyelerde bulunmak için onlarla mescitte toplanmıştır. Onun konuşmasından öne çıkan bazı çıkarımlar şöyle zikredilebilir:

O, öncelikle Kur'an'ın istinsahı konusunda ona görev verilmeyince kendisinin ilimde olan faziletini ve önceliğini vurgulamıştır. Kur'an'ın istinsahında Kureys lehçesinin ele alınması üzerine Kur'an'ın yedi harf üzerine indirildiği hadisine²⁶ atıfta bulunmuştur.²⁷ Yine o, Kur'an hakkında ayrılığa düşmemelerini tavsiye ettikten sonra Resûlullah'tan öğrenilen herhangi bir harfi/okuyuşu terk etmemelerini söylemiş ve ilim konusunda kendisinden daha bilgili biri olduğunu bilse hemen ondan ilim öğrenmek için gideceğini ifade etmiştir.²⁸

İbn Mes'ûd, sözlerinin sonunda Hz. Peygamber'in her yıl Kur'an'ı Cebrâil ile birbirlerine arz ettiklerini bildirmiş ve kendisinin de Resûlullah'ın vefat ettiği yıl Hz. Peygamber'e Kur'an'ı iki defa arz ettiğini söylemiştir. Hz. Peygamber'in her yıl Kur'an'ı Cebrâil ile birbirlerine arz ettiklerini ifade eden hadislerin devamında

²² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/396-397.

²³ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 10/97 (No. 10076).

²⁴ Ebû Hâtim Muḥammed b. Ḥibbân el-Büstî İbn Ḥibbân, *es-Sıkkât* (Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifü'l-'Os.mâniyye, 1393/1973), 5/168; Ebû Bekr 'Aḥmed b. 'Alî b. Muḥammed b. İbrâhîm b. Mencûyeh İbn Mencûye, *Ricâlü Şaḥîhi Müslim*, thk. 'Abdullâh el-Leysî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1986), 2/71; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 4/135.

²⁵ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 10/204 (No. 10473).

²⁶ Buhârî, "Husûmât", 3; "Fezâilü'l-Kur'an", 5; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn, 270-271. Yedi harf hadislerinin tahriri ve değerlendirmesi için bk. Emin Aşıkutlu, "Kıraat İlminin Temellendirilmesinde Ahruf-i Seb'a Hadisi", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-IV*, ed. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002), 43-106.

²⁷ Yedi harf için bk. Muhsin Demirci, "el-Ahrufü's-Sab'a", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989); Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatler*.

²⁸ İbn Mes'ûd'un bu sözü başka kaynaklarda da geçmektedir. Mesela bk. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 8; Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 114-115.

Peygamberimizin vefat ettiği yıl Cebrâil ile Resûlullah'ın Kur'an'ı iki defa arz ettikleri bilgisi yer alırken,²⁹ burada ise onlardan farklı olarak İbn Mes'ûd, Hz. Peygambere iki defa arz ettiğini bildirmiştir.

Müsned dışındaki eserlerde Resûlullah'a her yıl Kur'an'ın bir defa arz edildiği, vefat ettiği yılda ise arzanın iki defa olduğu bilgisi geçmektedir. Yine kendisinin Resûlullah ile Cebrâil arasındaki bu iki arzadan sonra Kur'an'ı, Hz. Peygamber'e okuduğunu ve Resûlullah'ın da ona "güzel okudun" dediğini nakletmektedir.³⁰ Dolayısıyla *Müsned*'de zikredilen Resûlullah'ın vefat ettiği yıl İbn Mes'ûd'un Hz. Peygamber'e iki defa okuduğu bilgisinde râvilerden kaynaklanan bir karıştırmanın olduğu muhtemeldir. Çünkü diğer rivayetlerde böyle bir bilgi yer almamaktadır. Bu sebeple iki defa arz etme bilgisinin Resûlullah ile Cebrâil arasında olduğu görülmektedir. İbn Mes'ûd sözünün devamında bizzat Hz. Peygamber'den yetmiş sûre ezberlediğini de ifade etmiştir.³¹

1.3. Ebû Hüreyre Rivayeti

Arza rivayetinin nakledildiği sahâbîlerden biri de Ebû Hüreyre'dir. Onun anlattığına göre Cibril, Resûlullah'a her yıl Kur'an'ı bir defa arz ederdi. Vefat ettiği yıl ise ona iki defa arz etmiştir.³²

Hadis, Ebû Hüreyre > Ebû Sâlih > Ebû Hasîn > Ebû Bekir b. Ayyâş isnadıyla gelmiş; Ebû Bekir'den sonra farklı râviler tarafından nakledilmiştir. Hadis, sahih olarak değerlendirilmiştir.³³

1.4. İbn Abbas Rivayetleri

İbn Abbas'dan (r.a.) arza ile ilgili iki hadis rivayet edilmiştir. Bunlardan birincisi Hz. Peygamber'in insanların en cömerdi olduğu ve onun en cömert olduğu zamanın ramazanda Cebrâil ile Kur'an'ı birbirlerine arz ettikleri vakit olduğu rivayetidir. İkincisi ise Resûlullah'ın Cibrîl'e her yıl bir defa Kur'an'ı arz ettiği, vefat

²⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/295-296 (No. 2494), 44/9 (No. 26413); Buḥârî, "Menâkıb", 22, Fezâilü'l-Kur'an, 7; Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 98-99 (No. 2450); İbn Mâce, "Cenâiz", 64 (No. 1621).

³⁰ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 3/1008; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 10/97 (No. 10076), 10 /204 (No. 10473); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 3/534 (No. 2074).

³¹ Onun bu sözünün başka kaynakları için bk. Buḥârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 8; Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 114.

³² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/102 (No. 9190); Buḥârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 7; İbn Mâce, "Sıyâm", 58 (No. 1769); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/248 (No. 7938); Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Şerhu's-Sünne*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Zuheyr eş-Şâviş (Dimaşk; Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983), 6/396 (No. 1835).

³³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/102; Buḥârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 7.

ettiği yıl ise iki defa arz ettiği ve son arzada İbn Mes'ûd'un da bulunduğu bu sebeple onun kiraatinin son kiraat olduğu bilgisinin yer aldığı rivayettir.

İbn Abbas'tan nakledilen ilk rivayete göre o şöyle demiştir: "Resûlullah insanların en cömerdi idi. En cömert olduğu zaman, ramazanda Cibrîl ile bulunduğu vakittir. O, ramazanda her gece Cibrîl ile buluşur, karşılıklı olarak onunla Kur'an'ı müdârese edip/okuyup incelerdi.³⁴ Bundan dolayı Resûlullah (s.a.v.) hayır konusunda, sürekli esen rüzgârdan daha cömertti."³⁵

Rivayet, bazı kaynaklarda Kur'an'ı karşılıklı müdârese edip/arz etme yerine Hz. Peygamber'in Cebrâil'e arz ettiği şekliyle geçmektedir.³⁶ Yine Resûlullah'ın Cebrâil'e arz ettiği ifadesi ve vefat ettiği yıl Kur'an'ı iki defa arz etti ziyadesiyle kaynaklarda yer almaktadır.³⁷ Ayrıca hadis, Resûlullah'ın cömertliğiyle ilgili kısmı olmaksızın her Ramazan Kur'an'ı Cebrâil'e arz ettiği, vefat ettiği yıl ise iki defa arz ettiği şeklinde de zikredilmiştir.³⁸ İbn Abbas'ın bahsettiği bu olay meşhur bir rivayet olup, birçok hadis kitabında yer almış ve sahih olarak değerlendirilmiştir.³⁹

Hz. Peygamber'in güzel ahlakı ve cömertliği sahâbenin dikkatini çekmiştir. Onun ahlakı Kur'an olup, o yaşayan bir Kur'an idi. Bu sebeple Cebrâil ile Kur'an'ı arz ettiği ramazan ayı en cömert olduğu zaman dilimiydi. Onun bu özelliği arkadaşları tarafından fark edilmiştir. Onun özelliklerini anlattığı bir sözünde Enes b. Mâlik, onu insanların en cömerdi olarak zikretmiştir.⁴⁰

İbn Abbas'tan nakledilen ikinci rivayette talebesi Mücâhid'in (ö. 103/721) bildirdiğine göre İbn Abbas "Hangi okuyuş son kiraattir, İbn Mes'ûd'un kiraati mi Zeyd'in kiraati mi?" diye sordu. Biz de "Zeyd'in kiraati" dedik. "O, hayır Resûlullah Cibrîl'e her yıl bir defa Kur'an'ı arz ederdi. Vefat ettiği yıl iki defa arz etti. İbn

³⁴ Burada karşılıklı olarak Kur'an'ı müdârese edip/okuyup incelerdi diye tercüme edilen kısmın Arapçası hadiste القرآن يدارسه olarak geçmektedir. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/375 (No. 2616), 5/473 (No. 3539); Buḥârî, "Bed'ül-Vahy", 1; "Bed'ül-Halk", 6; "Menâkıb", 20; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî, *el-Müctebâ mine's-Sünen es-Sünenü's-Şuğrâ*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde (Halep: Mektebetü'l-Maḥbûâtî'l-İslâmiyye, 1406/1986), "Siyâm", 2 (No. 2095).

³⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/375 (No. 2616), 5/473 (No. 3539); Buḥârî, "Bed'ül-Vahy", 1; "Bed'ül-Halk", 6; "Menâkıb", 20; Nesâî, "Siyâm", 2 (No. 2095); Ebû Muhammed Abd b. Humejd, *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humejd*, thk. Şubḥi el-Bedrî es-Şa'îdî, Maḥmûd Muhammed Ḥalîl (Kâhire: Mektebetü's-Sunne, 1408), 217 (No. 646).

³⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/397 (No. 3425); Buḥârî, "Savm", 7; Fezâilü'l-Kur'ân", 7; Müslim, "Fez'ail", 50 (No. 2308).

³⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/481 (No. 2042), 5/146-147 (No. 3010); Ebû Muhammed Abd b. Humejd, *el-Müntehab*, 217 (No. 647).

³⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 6/154 (No. 30289).

³⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/375 (No. 2616), 5/473 (No. 3539); Buḥârî, "Bed'ül-Vahy", 1; "Bed'ül-Halk", 6; "Menâkıb", 20.

⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/261 (No. 12922), 21/347 (No. 13865); Buḥârî, "Edeb", 39; "Cihâd ve's-Siyer", 39; Müslim, "Fezâil", 48; Muhammed b. İsmâ b. Sevre b. Mûsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Maḥbaati Muḥtafa el-Bâbî el-Halebî, 1395), "Cihâd", 14 (No. 1687); İbn Mâce, "Cihâd", 9, (No. 2772).

Mes'ûd'un kiraati de son kiraattir." dedi.⁴¹ Başka bir rivayette, soru ve cevap kısmı olmaksızın sadece rivayetin devamındaki İbn Abbas'ın sözü zikredilmiştir.⁴²

Bu rivayeti İbn Abbas'tan Zir b. Hubeyş⁴³ (ö. 82/701) ve Ebû Zabyân⁴⁴ (ö. 90/708) da nakletmiştir. Onların rivayetinde, İbn Abbas'ın sorusu ve cevabından sonra "Resûlullah'a her yıl Kur'an'ın bir defa arz edildiği, vefat ettiği yıl ise iki defa arz edildiği ve İbn Mes'ûd Kur'an'dan nesh edilene ve değiştirilene şahit oldu."⁴⁵ dediği yer almıştır.⁴⁶

Mücâhid⁴⁷ ve Ebû Zabyân'ın⁴⁸ İbn Abbas'tan naklettikleri zikri geçen rivayet sahih olarak değerlendirilirken, Zir b. Hubeyş'in İbn Abbas'tan naklettiği rivayet hasen olarak değerlendirilmiştir.⁴⁹ Bu rivayet, son arzaya İbn Mes'ûd'un katıldığı ve onun kiraatinin Resûlullah'ın okuduğu son kiraat olduğunu göstermektedir. Bu sebeple İbn Mes'ûd'un Kur'an'ın nesh edilene, değişene, âyetlerin ve sûrelerin tertibine şahit olduğu ortaya çıkmaktadır. Tahâvî, Resûlullah'ın Cebrâil'e Kur'an

⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/295-296 (No. 2494); Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh en-Nîsâbü'rî Hâkim, *el-Müstedrek âle's-Şâhîhayn*, thk. Muşafâ 'Abdulkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 2/250 (No. 2903).

⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/140 (No. 2999).

⁴³ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 12/103 (No. 12602).

⁴⁴ Husayn b. Cündüb b. Amr el-Kûfî'dir. Zehebî, *Siyer*, 4/362-363.

⁴⁵ Metnin son kısmının Arapçası *شَهِدَ عَبْدُ اللَّهِ مَا نَسَخَ مِنْهُ وَمَا بَدَّلَ* şeklindedir. Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında tebdil edilene kısmı yoktur.

⁴⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 6/154 (No. 30288); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/395 (No. 3422); Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî, *Halû Efâli'l-İbâd*, thk. 'Abdurrahman 'Amîre (Riyad: Dâru'l-Ma'ârif es-Su'ûdiyye, 1398), 87; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/248 (No. 7940), 7/353 (8201); Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, 4/435 (No. 2562); Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 1/263 (No. 286), 8/138 (No. 3120), 9/257 (No. 3625), 14/229 (No. 5590); a.mlf., *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, thk. Muhammed Zuhri en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdilhâk (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994), 1/356 (No. 2105).

⁴⁷ Mücâhid'den hadisi nakleden İbrahim b. Muhâcir 'leyyinü'l-hadîs' olup, isnaddaki diğer râviler Şeyhayn'ın râvileridir. İbrahim b. Muhâcir sebebiyle isnad zayıf olsa da hadisin metni sahih olarak değerlendirilmiştir. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/295-296 (No. 2494), 5/140 (No. 2999). Ayrıca Hâkim isnadın sahih olduğunu söylemiş; Zehebî de ona muvafakat etmiştir. Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/250 (No. 2903).

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/395 (No. 3422); Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, 4/435 (No. 2562).

⁴⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 12/103. İsnadda Zir b. Hubeyş'ten hadisi rivayet eden meşhur kiraat âlimi Âsım b. Behdele hakkında muhaddisler farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 13/476-478; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahammed b. Osman Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Alî Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1382/1963), 2/357. Bu sebeple Zehebî onun rivayetlerini hasen olarak değerlendirmiştir. Zehebî, *Mizân*, 2/357. Ancak her ne kadar bazı muhaddislere göre sika olmasına rağmen hadis rivayetinde hata yaptığı söylene de özellikle ihtisas alanı olan kiraatle ilgili bir rivayette daha dikkatli olacağı belirtilebilir. Âsım b. Behdele'den hadisi rivayet eden Şerik b. Abdullah en-Nehaî'yi (ö. 177/794) bir kısım âlim cerh etse de ta'dil edenler daha çoktur. Hatta Buhârî *Sahih*'te ondan istişhad için rivayette bulunurken, Müslim de mutâbaat için onun hadisini almış ve başkaları da onunla ihticac etmişlerdir. bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 12/467-475.

okurken İbn Mes'ûd'un da şahit olma mertebesine ulaşmasını ancak Allah'ın Hz. Peygamber'e emretmesi sebebiyle olduğunu bildirmektedir.⁵⁰

1.5. Semüre b. Cündeb Rivayetleri

Hasan-ı Basrî⁵¹ (ö. 110/728), Semüre b. Cündeb'in (r.a.) şöyle dediğini nakletmiştir: Kur'an Resûlullah'a üç defa arz edildi.⁵² *Müstedrek*'te sayı belirtilmeden "Kur'an Resûlullah'a birkaç⁵³ defa arz edildi."⁵⁴ şeklinde geçmektedir.⁵⁵ Rivayetin sonunda râvi Hammâd'ın (ö. 167/784) onlar/ilim adamları, bizim kiraatimiz son arzadaki kiraattir, demişlerdir bilgisi yer almaktadır.⁵⁶ Ayrıca rivayet Semüre'den, Hz. Peygamber'in "Kur'an bana üç defa arz olundu" dediği şeklinde Resûlullah'ın sözü olarak nakledilmiştir.⁵⁷

Semüre'den nakledilen dört rivayette de isnadda sırasıyla Semüre, Hasan-ı Basrî, Katâde, Hammâd b. Seleme, Haccâc b. el-Minhâl bulunmaktadır. Isnadda zikri geçen râvilerin hadis rivayetinde itimat edilen kişiler olduğu bilinmektedir. Semüre'nin sözünü Haccâc'dan nakleden Muhammed b. el-Müsennâ,⁵⁸ Muhammed b. Beşşâr⁵⁹ ve Ali b. Abdülazîz el-Begavî⁶⁰ güvenilir kişilerdir.⁶¹ Resûlullah'ın sözü

⁵⁰ Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 14/229.

⁵¹ Hasan-ı Basrî'nin Semüre'den hadis işitmediği söylene de genel kabul, onun Semüre'den hadis işittiği yönündedir. bk. Abdullah Aydın, "Hasan Basri: Hayatı ve Hadîs İlmindeki Yeri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (30 Haziran 1988), 109-110.

⁵² Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr el Atekî el-Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr (el-Menşûr bi-ismi'l-Bahrü'z-zehhâr)*, thk. Mañfûzurrahmân Zeynullâh vd. (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1998), 10/416 (No. 4564); Ebû Bekr Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî, *Müsnedü'r-Rûyânî*, thk. Eymen 'Alî Ebû Yemânî (Kahire: Muessesetu Kurtuba, 1416), 2/52 (No. 817).

⁵³ Hâkim'in eserinden yaklaşık yüzyıl önce yazılan Bezzâr ve Rûyânî'nin *Müsned*'lerinde üç sayısının olup *Müstedrek*'te olmaması, Hâkim'in râvilerinden biri tarafından üç sayısının sehven düşürülmüş olabileceğini aklımıza getirmektedir.

⁵⁴ Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/250 (No. 2904).

⁵⁵ Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/250. Hâkim, rivayetin bir kısmının Buhârî'nin şartına, bir kısmının da Müslim'in şartına göre sahih olduğunu fakat bu hadisi tahrîc etmediklerini zikretmiştir. Zehebî hadisin sahîh olduğunu bildirmiştir. Yine İbn Hacer ve Mübârekpûrî gibi alimler hadisin isnadının hasen olduğunu ve Hâkim'in ona sahîh dediğini ifade etmişlerdir. Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askâlânî İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahihi'l-Buhârî*, thk. Muhibbuddîn el-Haţib (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1379/1959), 9/44; Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mübârekpûrî, *Mirâtü'l-mefâtîh şerhi Mişkâtî'l-Meşâbih* (Hindistan: İdâratü'l-Bühûsî'l-İlmiyye, 1404), 7/149.

⁵⁶ Bezzâr, *Müsned*, 10/416; Rûyânî, *Müsned*, 2/52; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/250.

⁵⁷ Rûyânî, *Müsned*, 2/55 (No. 826).

⁵⁸ Bezzâr, *Müsned*, 10/416.

⁵⁹ Rûyânî, *Müsned*, 2/252.

⁶⁰ Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/250.

⁶¹ Ali b. Abdülazîz el-Begavî'nin hadis rivayetindeki durumu için bk. Zehebî, *Siyer*, 13/348-349; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/362-363. Muhammed b. Beşşâr'ın hadis rivayetindeki durumu için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'r-ricâl*, 24/511-518; Zehebî, *Siyer*, 12/144-149. Muhammed b. el-Müsennâ'nın hadis rivayetindeki durumu için bk. Zehebî, *Siyer*, 12/123-125.

olarak aktarılan rivayeti ise Haccâc'dan oğlu Ubeydullah b. Haccâc rivayet etmiştir.⁶² Ubeydullah'ın gerek babasından⁶³ gerekse başkalarından az da olsa rivayeti bulunmaktadır.⁶⁴ Fakat onun hayatı ve hadis rivayetindeki durumu ile ilgili tabakat ve cerh-ta'dîl kitaplarında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Nitekim Taberî'nin hocaları ile ilgili eser yazan Ekrem b. Muhammed Ziyâde de Taberî'nin hocası Ubeydullah'ı bilmediğini ve onun tercemesine ulaşamadığını bildirmiştir.⁶⁵ Bu sebeple gerek Ubeydullah'ın tanınmaması gerekse Semüre'den nakledilen diğer üç rivayet sebebiyle, Ubeydullah'ın naklettiği rivayette Hz. Peygamber'e atfedilen sözün sahâbî Semüre'ye ait olma ihtimali bulunmaktadır.

Semüre'nin (r.a.) bahsettiği söz konusu arzın mahiyetiyle ilgili net bir bilgiye ulaşamamıştır. Onun, ramazanlardaki arzayı mı yoksa Kur'an'ın nüzul sürecindeki başka bir olayı mı kastettiği bilgisine rastlanılmamıştır.

1.6. Enes b. Mâlik Rivayetleri

İbn Sîrîn (ö. 110/729), Enes b. Mâlik'in şöyle dediğini aktarmıştır. "Cibrîl her yıl ramazanda Kur'an'ı bir defa arz ederdi. Vefat ettiği yıl ise Resûlullah'a, Kur'an'ı iki defa arz etmiştir." İbn Sîrîn "Bugün okuduğumuz kıraatin son arzada okunan kıraat olduğunu umuyorum/düşünüyorum." demiştir.⁶⁶

Makdisî'nin (ö. 643/1245) naklettiği bu rivayetin isnadında Dârekutnî de bulunmaktadır. Makdisî, Dârekutnî'nin (ö. 385/995) Yahya b. Huleyf b. Ukbe, Abdullah b. Avn, İbn Sîrîn, Enes b. Mâlik isnadıyla nakledilen bu rivayette Yahya b. Huleyf'in teferrüd etmesi sebebiyle hadisin *garîb* olduğunu söylediğini bildirmiştir.⁶⁷ İsnadı ise hasen olarak değerlendirilmiştir.⁶⁸

⁶² Rûyânî, *Müsned*, 2/255.

⁶³ Rûyânî, *Müsned*, 2/55 (No. 826); Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Tevîli 'Âyi'l-Kurân*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî (b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001), 10/471; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 22/282 (No. 723); Ebû'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasen İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, thk. 'Amr b. Ğurâme el-Umrevî (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 30/66.

⁶⁴ Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsaf*, thk. Târik b. İvâdullâh b. Muhammed, 'Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.), 4/373 (No. 4470); Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlelu'l-Vâride fi'l-Ehâdisi'n-Nubu'vve*, thk. Maḥfûzu'r-Raḥmân Zeynullâh es-Selefi, Muhammed b. Şâlih ed-Debbâsî (Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985), 9/60; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, 5/458.

⁶⁵ Ekrem b. Muhammed Ziyâde el-Fâlûcî el-Eserî, *Mu'cemu şü'yûhu't-Taberî ellezî ravâ anḥum fi kütübihî'l-müsnedeti'l-matbûa* (Ürdün: ed-Dâru'l-Eseriyye, 1426), 319.

⁶⁶ Ebû 'Abdillâh Ziyâuddîn Muhammed b. 'Abdîlvâhid b. Ahmed Ziyâeddin el-Makdisî, *el-Ehâdisi'ü'l-Muḥtâre mimma lem yuḥricḥü'l-Buḥârî ve Müslim fi Şaḥîḥayhimâ*, thk. Âbdulmelik b. 'Abdullâh b. Deḥiş (Beyrut: Dâru Ḥaḍr, 1420/2000), 7/162-163.

⁶⁷ Ziyâeddin el-Makdisî, *el-Ehâdisi'ü'l-Muḥtâre*, 7/163.

⁶⁸ Ziyâeddin el-Makdisî, *el-Ehâdisi'ü'l-Muḥtâre*, 7/163.

Enes'in naklettiği bu hadis, onun rivayeti olarak başka bir hadis kitabında tespit edilememiştir. Hatta Makdisî ile Enes b. Mâlik arasındaki isnadda Dârekutnî de bulunmakta ancak onun eserlerinde de Enes'ten böyle bir rivayet bulunamamıştır.⁶⁹ Fakat rivayeti, zikri geçen isnad ve devamındaki İbn Sîrîn'in sözüyle birlikte İbn Sa'd,⁷⁰ İbn Sîrîn'in sözü olarak nakletmiştir.⁷¹ Yine rivayet, İbn Sîrîn'in sözü olarak farklı bir isnadla da nakledilmiştir.⁷² Bu sebeple İbn Sîrîn'in sözünün bazı râviler tarafından Enes b. Mâlik'e nisbet edildiği düşünülmektedir.

Makdisî'nin eserinin, *Sahîhain* dışında yer alan müsned, sünen, tabakat, tarih kitapları ve cüz gibi küçük hacimli derlemelerde yer alan sahih hadislerden oluşturduğu bildirilmiştir.⁷³ Bu sebeple Enes'in bu rivayeti daha önce yazılmış ve günümüze ulaşamamış hadis mecmualarından alınmış olmalıdır.⁷⁴ Ayrıca İbn Sîrîn'in uygulamayı mürsel olarak anlatmış olabileceği de hatıra gelmektedir.

2. Arza Uygulaması Hakkında Rivayetlerden Çıkarımlar

Sahâbenin arzaya dair naklettiği bu rivayetlerden arzanın mahiyeti ile ilgili bazı tespitler ortaya çıkmaktadır. Bunların başında arzanın her ramazan ayında bir defa, son ramazanda ise iki defa olduğudur. Umûm bildiren bu ifadeden -her ne kadar farklı görüşler olsa da-⁷⁵ her ramazan ifadesi dolayısıyla arzanın Kur'an'ın indirilmeye başladığı ilk ramazan dışında hicret öncesi Mekke'de ve hicret sonrası Medine'de bütün ramazanlarda gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim bununla ilgili olarak İbn Hacer el-Askalânî, (ö. 852/1449) "Arza Kur'an'ın indirilmeye başlanmasından itibaren bütün ramazanlarda olmuştur. Her ne kadar ramazan orucu hicretten sonra ramazan ayında farz kılınmışsa da arza, sadece hicretten

⁶⁹ Ebü'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113), Dârekutnî'nin *el-Fevâidü'l-efrâd* adlı eserini alfabetik sıraya koyarak *Etrâfu'l-ğarâib ve'l-efrâd* isimli eserini hazırlamıştır. bk. M. Yaşar Kandemir, "İbnü'l-Kayserânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/110. Ancak hadise, Dârekutnî'nin söz konusu eserinin günümüze gelen bölümlerinde ulaşamamıştır. İbnü'l-Kayserânî'nin eserinde hadisin ilk kısmı verilerek Yahya b. Huleyf'in teferrüdü sebebiyle garîb olduğu zikredilmiştir. Ebü'l-Faql Muhammed b. Tâhir b. 'Alî b. Ahmed el-Makdisî İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfu'l-Çarâib ve'l-Efrâd min Hadîs-i Resûlillah*, thk. Maḥmûd Muhammed Naşşâr, es-Seyyid Yûsuf (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998), 2/232-233.

⁷⁰ İbn Sa'd, Yahya b. Huleyf ve Abdülvehhâb b. Atâ'dan, onlar da Abdullah b. Avn'dan o da İbn Sîrîn'den rivayet etmiştir.

⁷¹ Ebü 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Şâdir, 1388/1968), 2/195.

⁷² İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 6/154 (No. 30292).

⁷³ Bunun için bk. Mehmet Efendioğlu, "Ziyâeddin el-Makdisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/492.

⁷⁴ Makdisî'nin zikri geçen kitabının, kaybolmuş eserlerdeki bazı rivayetleri günümüze aktarması sebebiyle önemli olduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁵ Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed Kaştallânî, *İrşâdû's-sârî li-şerhi Şaḥîhi'l-Buḥârî* (Mısır: el-Maṭba'atü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1323), 7/455; Şen, "Arza ve Mahiyeti", 46-47; Mehmet Dağ - İbrahim Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'an Tarihi Rivayet Merkezli Bütüncül Bir Okuma* (İstanbul: Kuramer / Kur'an Araştırmaları Merkezi, 2023), 195.

sonraki ramazanlara has kılınmaz. Çünkü ramazan orucu farz kılınmadan önce de bu ay ramazan olarak isimlendirilmekteydi.” demiştir.⁷⁶

Başka bir husus, arzada Kur'an'ın kim tarafından okunduğudur. Resûlullah mı okuyor Cebrâil mi yoksa her ikisi sırayla mı birbirine okuyorlardı? Bazı rivayetlerde Cebrâil'in okuduğu bildirilirken,⁷⁷ bazı rivayetlerde ise Hz. Peygamber'in Cebrâil'e okuduğu zikredilmiştir.⁷⁸ Bir kısım hadiste fiil müfâale babında işteş/karşılıklı oluş bildiren manada kullanılmıştır. Bu hadislerde geçen kelimeler يعارض/yüârizu⁷⁹ ve يدارس/yüdârisü⁸⁰ fiilleridir.⁸¹ Bundan da her ikisinin karşılıklı olarak birbirlerine okuduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Hacer el-Askalânî,⁸² Kastallânî (ö. 923/1517)⁸³ ve Zâhid el-Kevserî (1879-1952) gibi alimler Hz. Peygamber ve Cebrâil'in birbirlerine karşılıklı okuduklarını bildirmişlerdir.⁸⁴ Bu sebeple Kevserî, son arzada iki Resûlullah, iki de Cibrîl tarafından olmak üzere arzanın dört defa olduğunu ifade etmiştir.⁸⁵ Verilen bilgilerden arza olayının karşılıklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Sahâbenin arza olayını farklı şekilde nakletmesi, rivayetler birlikte düşünüldüğünde şöyle izah edilebilir: Bazı sahâbiler Cebrâil'in okumasına, bazıları Hz. Peygamber'in okumasına dikkat çekerken, bazıları ise karşılıklı okumalarını olduğu gibi anlatmış olabilir.

Bir diğer mesele arzanın hangi vakitte gerçekleştiğidir. Acaba hadise gündüz mü gece mi yaşanmıştır? Yukarıda arza ile ilgili zikredilen rivayetler içinde sadece

⁷⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9/44.

⁷⁷ Buḥârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 7. Bab başlığında ve Ebû Hüreyre hadisinde zikredilmiştir. İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 6/154 (No. 30292); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/395 (No. 3422); İbn Mâce, "Siyâm", 58 (No. 1769); Taḥâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 1/263 (No. 286).

⁷⁸ Buḥârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 7. (İbn Abbâs rivayeti). İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 6/154 (No. 30293), 329 (No. 31811); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/481 (No. 2042), 4/295-296 (No. 2494), 5/146-147 (No. 3010).

⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/395-396 (No. 3845), 9/44 (No. 26413); Buḥârî, "Bed'ül-Halk", 6, "Menâkıb", 22; Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 98-99 (No. 2450); İbn Mâce, "Cenâiz", 64 (No. 1621); Nesâî, *es-Sünenül-kübrâ*, 7/393 (No. 8310); Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, 12/111 (No. 6745).

⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/375 (No. 2616); Buḥârî, "Bed'ül-Vahy", 1, "Bed'ül-Halk", 6; "Menâkıb", 20; Nesâî, "Siyâm", 2 (No. 2095).

⁸¹ Demirci, sahih hadis kaynakları diyerek sadece *Kütüb-i tis'a*'da bulunan arza hadislerini araştırmış ve onların 13 tane olduğunu söylemiştir. (Bunlar yukarıda rivayetleri bulunan sahâbilerden nakledilen birçoğu aynı olan hadislerdir.) Fakat söz konusu rivayetler, yeri geldikçe dipnotlarda zikredildiği gibi diğer hadis kaynaklarını saymazsak bile bu dokuz kitapta çok daha fazladır. Yine o, bir hadiste arz edenin Cebrâil olduğunu, üç rivayette ise karşılıklı arz etme anlamındaki yüârizu fiilinin bulunduğunu söyler. Ancak bu iki şekildeki arz hakkında onun verdiği bilgilerden daha fazla hadis olduğu yukarıdaki dipnotlarda verilen kaynaklardan anlaşılmaktadır. Muhtemelen Demirci, asıl alanı hadis olmaması ve araştırma yaptığı dönemde elektronik imkanlardan faydalanmanın şimdiki kadar ilerlememiş olması sebebiyle bu rivayetlere ulaşamamıştır. Ayrıca o, karşılıklı okuma anlamında kullanılan yüdârisü fiilinin kullanıldığı hadislere de hiç değinmemiştir. bk. Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 149.

⁸² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9/43.

⁸³ Kaşṭallânî, *İrşâdû's-sârî*, 7/455.

⁸⁴ Zâhid el-Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikıyye, y.y.), 26.

⁸⁵ Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, 26.

İbn Abbas'tan nakledilen bir hadiste arzanın vaktiyle ilgili bir zaman dilimi bildirilmiştir. İbn Abbas'ın naklettiği "Resûlullah insanların en cömerdi idi. En cömert olduğu zaman, ramazanda Cibrîl ile buluştuğu vakittir. O, ramazanda her gece Cibrîl ile buluşur, karşılıklı olarak onunla Kur'an'ı müdârese edip/okuyup incelerdi. Bundan dolayı Resûlullah hayır konusunda, sürekli esen rüzgârdan daha cömertti." anlamındaki rivayette arzanın gece vakti meydana geldiği açıkça bildirilmektedir.⁸⁶

İbn Hacer ve Kastallânî, gündüz meşgaleler,⁸⁷ dini ve dünyevi vazifeler dolayısıyla arzanın gece vaktinde olduğunu bildirmişler ve Resûlullah'ın Kur'an'dan indirileni ramazan gecelerine göre taksim ettiğini ve bu taksim edilen kısmı gecenin belli bir kısmında okuduğunu söylemişlerdir. Çünkü onun bu okunacak Kur'an'dan başka geceleyin teheccüd kılma, ailesine zaman ayırma ve bedenini dinlendirmek için uykuya da vakit ayırması gerektiğini ifade etmişlerdir.⁸⁸

İbn Hacer ve Kastallânî gibi şârihlerin arzanın gece olduğunu bildiren açıklamalarına rağmen konu ile ilgili çalışma yapan Ziya Şen, "Arzanın gündüzleri yapıldığına dair ilk bilgileri ise, şerh literatürüne borçluyuz." dedikten sonra "Buhârî şârihi Kastallânî'nin bu görüşte olduğunu" ifade ederek⁸⁹ sadece Kastallânî'nin eserinden kaynak göstermiş⁹⁰ ve o, bu görüşü için başka bir hadis şârihini ve eserini zikretmemiştir. Ancak onun kaynak olarak gösterdiği Kastallânî'nin eserinde bahsi geçen konuyla ilgili bir bilgi bulunmadığı gibi aksine yukarıda zikredildiği gibi Kastallânî arzanın gece olduğu görüşünün yanında, geceleyin olmasının hikmetlerinden de bahsetmiştir.⁹¹ Şen'in Kastallânî'den kaynak olarak verdiği yerde, şârihin açıklaması bulunmayıp *Sahîh-i Buhârî*'de geçen bir hadis bulunmaktadır. Rivayette Resûlullah'ın Abdullah b. Amr'a ayda bir hatmet, emrine karşı Abdullah'ın daha fazlasını istemesi ve sonunda yedi⁹² gecede bir hatim yapmaya söz vermesi yer almaktadır. O, yaşlanınca geceleyin kendisine kolaylık olsun diye Kur'an'ın yedide birini gündüz ailesinden birine arz ederdi.⁹³ Dolayısıyla burada bir karıştırma olduğu anlaşılmaktadır. Arzanın gece olduğunu bildiren sahih rivayetlere rağmen Muhammed Hamidullah'ın hiçbir kaynak vermeden arzanın gündüz olduğunu ve arzalarda sahâbîlerin kendilerine ait yazılı nüshaları getirip takip

⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/375 (No. 2616), 5/397 (No. 3425), 473 (No. 3539); Buhârî, "Bed'ül-Vahy", 1; "Savm", 7; "Bed'ül-Halk", 6; "Menâkıb", 2; Fezâilü'l-Kur'an", 7; Müslim, "Fezâil", 50 (No. 2308); Nesâî, "Sıyâm", 2 (No. 2095).

⁸⁷ Nitekim bununla ilgili olarak Kur'an'ı Kerim'de "Çünkü gündüzün sana uzun bir meşgûliyet vardır." buyrulmuştur. *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Müzzemmil Sûresi, 73/7.

⁸⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9/45; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 7/456.

⁸⁹ Şen, "Arza ve Mahiyeti", 48.

⁹⁰ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 7/483.

⁹¹ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 7/456.

⁹² Buhârî, bazı râviler tarafından beş ve üç gecenin de nakledildiğini fakat çoğunun yedi geceyi zikrettiğini bildirmiştir. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 34.

⁹³ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 34; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 7/483.

etmelerini ifade etmesi⁹⁴ taaccüb edilecek bir durumdur.⁹⁵ Hamidullah'ın bahsettiği şekilde Cebrâil'in de hazır bulunduğu bu ortamda sahâbenin ellerinde bulunan nüshalarla ramazanlarda Hz. Peygamber'i dinledikleri bilgisi kayda değer bir bilgi olarak gözüксе de her yıl meydana gelen böylesi önemli bir olayın, başta hadis kitapları olmak üzere herhangi bir temel kaynakta bulunmaması, arzanın onun bahsettiği şekilde mümkün olmadığını göstermektedir.

Muhsin Demirci, sahâbîlerin de arzaya iştirak ettiğini düşünerek arzanın Mekke'de Hz. Peygamber'in belirlediği bir yerde Medine'de ise mescidde olabileceğini söylemektedir.⁹⁶ Fakat arzaya böyle bir sahâbe grubunun katıldığıyla ilgili kaynaklarda bir bilgiye ulaşılamadığı için bu yoruma katılmak pek mümkün görünmemektedir. Arzanın hem Mekke'de hem de Medine'de gerçekleştiği yerle ilgili temel kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Arza ile ilgili diğer bir konu arzalara herhangi bir sahâbenin katılıp katılmadığı mevzudur. Son arzanın dışındaki arzalara herhangi bir sahâbenin katıldığıyla ilgili Hamidullah'ın verdiği bilginin⁹⁷ dışında kaynaklarda bir bilgiye ulaşılamamıştır. Hamidullah da bu bilgiyi aktarırken herhangi bir kaynak zikretmemiştir. Kaynaklarda son arzaya katıldığı net bir şekilde bildirilen sahâbînin İbn Mes'ûd olduğu görülmektedir. İbn Mes'ûd'un son arzaya katıldığı bilgisi yukarıda İbn Abbas'ın verdiği bilgiye dayanmaktadır. O, İbn Mes'ûd'un kıraatinin son kıraat olduğunu, son arzaya katıldığını ve Kur'an'dan nesh edilene ve tebdil edilene şahit olduğunu bildirmiştir.⁹⁸ Ancak İbn Mes'ûd'un gerek yukarıda geçen rivayetinde ve gerekse diğer rivayetlerinde kendisinden son arzaya katıldığı ile ilgili

⁹⁴ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1993), 2/698.

⁹⁵ Bununla ilgili Hamidullah'ın verdiği bilgilerin eleştirisi için bk. Dağ - Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'an Tarihi Rivayet Merkezli Bütüncül Bir Okuma*, 195-196.

⁹⁶ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 153.

⁹⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/698.

⁹⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 6/154 (No. 30288); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/395 (No. 3422); Buḥârî, *Halku Efâli'l-İbâd*, 87; Nesâî, *es-Sünenül'l-kübrâ*, 7/248 (No. 7940); Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, 4/435 (No. 2562); Taḥâvî, *Şerḥu Müşkili'l-âsâr*, 1/263 (No. 286), 8/138 (No. 3120); Taḥâvî, *Şerḥu Me'âni'l-âsâr*, 1/356 (No. 2105).

muttasıl isnadla bir bilgi aktarılmamıştır.⁹⁹ Ondan sadece Resûlullah'ın vefat ettiği yıl Kur'an'ı ona arz ettiği bilgisi¹⁰⁰ nakledilmiştir.¹⁰¹

Son arzaya katıldığı belirtilen bir diğer sahâbî Zeyd b. Sâbit'tir (ö. 45/665 [?]). el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122) "Zeyd b. Sâbit'in, Kur'an'ın nâsih ve mensûhunun açıklandığı Resûlullah'ın Cebrâil'e Kur'an'ı arz ettiği son arzaya şahit olduğu" söylenir demiştir.¹⁰² Begavî söz konusu bilgiyi meçhul sıgayla "yükâlû/denilir ki" kelimesiyle ifade etmiştir.¹⁰³ Bu şekildeki meçhul sığa kesinlik ifade etmeyip zan ifade etmektedir. Rivayetin Kur'an'ın nâsih ve mensûhunun açıklandığına dair kısmı olmaksızın Zeyd'in son arzaya katıldığını Begavî ayrıca Ebû Abdurrahman es-Sülemî'den (ö. 73/692 [?]) şöyle nakletmiştir:

Zeyd b. Sâbit, Resûlullah'ın vefat ettiği yıl Kur'an'ı iki defa Hz. Peygamber'e okumuştur. Bu sebeple bu kıraat Zeyd b. Sâbit kıraati diye isimlendirilmiştir. Çünkü o, Kur'an'ı Resûlullah için yazmış, ona okumuş ve son arzaya şahit olmuştur. Ve o, ölünceye kadar bu kıraati insanlara okutmuştur. Bu yüzden Ebû Bekir ve Ömer Kur'an'ın cem'inde ona itimat etmişler ve Osman da Mushafları yazma konusunda onu görevlendirmiştir.¹⁰⁴

Yine Ebû Abdurrahman es-Sülemî'den, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Zeyd b. Sâbit, Muhacir ve Ensar'ın kıraatinin aynı olduğu, onların âmmenin okuduğu gibi okudukları, bu okuyuşun Resûlullah'ın vefat ettiği yıl Cibrîle iki defa okuduğu kıraat olduğu ve Hz. Ali'nin de yaşadığı müddetçe Osman Mushaf'ına göre

⁹⁹ İbn Mes'ûd'dan muttasıl isnadla bir bilgi gelmemiş fakat ondan *أَخَذْتُ بِالْعَرَضَةِ إِذْ أُتِيَ النَّبِيُّ ﷺ بِالْكِتَابِ فَأَنْشَأَ يَتْلُوهُ فَأَمَرَ خُزَيْمَةَ بْنَ عَمْرِو بْنِ عَدَى أَنْ يَكْتُبَهُ* "Eğer son arzaya benden sonra katılan ve devemin beni kendisine ulaştıracağı birini bilseydim, kesinlikle ona giderdim veya ona varmak için bütün gücümü sarf ederdim." dediği nakledilmiştir. Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. 'Abdullâh el-Herevî el-Bağdâdî Ebû 'Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'an*, thk. Mervân el-A'îyye vd. (Dımaşk; Beyrut: Dâru İbn Kes'îr, 1416/1995), 102; Ebû 'Os.mân Sa'îd b. Manşûr el-Horâsânî Sa'îd b. Manşûr, *et-Tefsîr min Süneni Sa'îd b. Manşûr*, thk. Sa'd b. 'Abdullâh b. 'Abdulâzîz Âl-i Hâmid (b.y.: Dâru's-Şamî, 1417/1997), 1/246. İki kaynaktan da isnadda sırasıyla İbn Mes'ûd, İbn Sîrîn, Eyyûb es-Sahtiyânî ve İbn Uleyye İsmail b. İbrahim bulunmaktadır. İbn Sîrîn, rivayeti İbn Mes'ûd'un şöyle dediği, *بُنْتُ*/bana haber verildi formatıyla nakletmiş olup; kendisiyle İbn Mes'ûd arasında bilgiyi aktaran kişiyi zikretmemiştir. O, İbn Mes'ûd'un vefatından birkaç yıl sonra doğduğu için ondan herhangi bir şey işitmemiştir. Dolayısıyla isnadda bir kopukluk bulunmaktadır. Zikri geçen bilgi İbn Mes'ûd'dan, arza-i ahîraya katıldığı kısmı olmaksızın başta Buhârî ve Müslim olmak üzere hadis kitaplarında yer almaktadır. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 8; Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 114-115.

¹⁰⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 10 /204 (No. 10473).

¹⁰¹ *Müsned*'deki rivayette iki defa arz ettiği zikredilmiştir. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/395-396 (No. 3845).

¹⁰² Begavî, *Şerhu's-Sünne*, 4/525.

¹⁰³ Aynı bilgiyi Begavî'den yaklaşık 150 yıl sonra vefat eden Ebû Şâme el-Makdisî ve Süyûtî de nakletmiştir. bk. Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî ed-Dimeşkî Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Vecîz ilâ Ulûmin Tetealleku bi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Tayyar Altıkulaç (Beyrut: y.y., 1395/1975), 69; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İttân fî Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebû'l-Fağl İbrâhîm (Kahire: el-Hey'etu'l-Mışriyyeti'l-Amme li'l-Kuttâb, 1394/1974), 1/177.

¹⁰⁴ Begavî, *Şerhu's-Sünne*, 4/525-526. Ebû Şâme el-Makdisî de aynı bilgiyi zikretmiştir. Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, 69.

okuduğu ve onu imam kabul ettiği nakledilmiştir.¹⁰⁵ Muhsin Demirci, Zerkeşî ve Hamidullah'tan naklen Zeyd'in son arzaya katıldığını söylemiştir.¹⁰⁶ Yine Şen de İbn Âşûr'un (1879-1973) tefsirinde Zeyd'in son arzaya şahit olduğuna dair bazı rivayetlerin bulunduğunu ileri sürer.¹⁰⁷ Fakat onun kaynak olarak gösterdiği yerde sadece "Zeyd'in Resûlullah'ın Cebrâil'e Kur'an'ı arz ettiği son arzaya şahit olduğu söylenir" şeklindeki bilgi geçmektedir.¹⁰⁸ Bunun dışında İbn Âşûr, onun son arzaya katılmasıyla ilgili hiçbir bilgi zikretmemiştir.¹⁰⁹

Zeyd b. Sâbit'in son arzaya katılımıyla ilgili ilk bilgi, Begavî'nin eserinde yer almaktadır. Daha önceki eserlerde bu konuda bir bilgiye ulaşamamıştır. Onun kıraatinin son arzada okunan kıraate uygun olduğu¹¹⁰ ve Resûlullah'ın vefat ettiği yıl Kur'an'ı iki defa Hz. Peygamber'e okuduğu, bu sebeple onun kıraatinin Zeyd b. Sâbit kıraati diye isimlendirildiği görülmektedir. Nitekim başta dört halife olmak üzere sahâbenin hepsi onun kıraatini benimsemiştir. Çağdaş kıraat âlimlerinden Gânim Kaddûrî el-Hamed'in de ifade ettiği gibi onun kıraati cemaatin kıraati olarak kabul

¹⁰⁵ Begavî, *Şerhu's-Sünne*, 4/525; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, 68-69. Zerkeşî de es-Sülemî'den benzer bilgiler nakletmiş; ayrıca o, Zeyd'in son arzaya katıldığını da zikretmiştir. Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Abdullâh b. Bahâdîr eş-Şâfiî ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm (b.y.: Dâru 'İhyâ'î'l-Kutubî'l-Arabiyye, 1376/1957), 1/237.

¹⁰⁶ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 150. Fakat Demirci'nin Hamidullah'ın eserini kaynak olarak verdiği yerde Hamidullah böyle bir bilgi zikretmeksizin sadece Zeyd'in vahiy kâtipliği esnasındaki faaliyetinden bahsetmiştir. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/698.

¹⁰⁷ Şen, "Arza ve Mahiyeti", 50.

¹⁰⁸ İbn Âşûr, söz konusu bilgiyi Şemsüddîn el-İsfahânî'nin tefsirinde zikrettiğini söylemektedir. Ebû's-Senâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdurrahmân b. Ahmed el-İsfahânî (ö. 749/1349), *Envârü'l-hakâikü'r-rabbâniyye fî tefsîri'l-leṭâifi'l-Kur'âniyye* isimli tefsirin müellifidir. Muhsin Demirci, "İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/510. Şemsüddîn el-İsfahânî söz konusu bilgiyi muhtemelen Begavî'den almıştır. Çünkü Ebû Bekir, Ömer, Osman, Zeyd b. Sâbit, muhacir ve ensarın kıraatinin aynı olduğu bilgisi ve Zeyd'in son arzaya katıldığı söylenir, ifadesi meçhul sıgayla aynen zikredilmiştir.

¹⁰⁹ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984), 1/52.

¹¹⁰ Meşhur tâbiîn âlimi Abîde es-Selmânî (ö. 72/691), "Bugün insanların okuduğu kıraat, Resûlullah'a vefat ettiği yıl arz olunan kıraattir." demiştir. İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 6/154 (No. 30291). Abîde ömrünün çoğunu Kûfe'de yaşamış, İbn Mes'ûd'dan fıkıh ve kıraat öğrenmiştir. İbn Mes'ûd'un öğrencisi olması sebebiyle ilk başta bu kıraat İbn Mes'ûd'un kıraati midir diye düşünülebilir. Fakat onun bahsettiği kıraat Zeyd'in kıraatidir. Çünkü Hz. Osman mushafları istinsah ettirdikten sonra Kûfe'ye gönderilen mushafla beraber Ebû Abdurrahman es-Sülemî'yi göndermiştir. Sülemî vefat ettiği 73 yılına kadar kırk yıl Kûfe'de Kur'an okutmuştur. Abîde ile Sülemî yaklaşık aynı yıllarda vefat ettiğine göre Abîde'nin ömrünün son kırk yılında Sülemî Kur'an muallimliği yapmıştır. Onun okuttuğu kıraat ise Zeyd kıraatidir. Ebû Bekir Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî, *Kitâbü's-Seba fî'l-Kirâât* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1972), 67-69.

edilmiş, İbn Mes'ûd kıraati¹¹¹ ise Zeyd'in kıraatinden sonra en meşhur kıraat¹¹² olmuştur.¹¹³

Sonuç

Kur'ân'ı Kerîm'in korunma yöntemlerinden biri de arzadır. Kur'an'ın korunması ve Hz. Peygamber'in kalbinde onu hıfz etmesi konusunda Allah güvence vermiş olsa da kulun üzerine düşeni yapması gerekmektedir. Resûlullah da arza ile üzerine düşeni yapmış ve Kur'an'ın muhafazası için gayret göstermiştir. Böylece her yıl yapılan arza ile Kur'an'ın tespiti, tertibi ve nesh olunan kısımları da belirlenmiş oluyordu. Arzaya dair rivayetleri inceleyen bu araştırma sonucunda arza ile ilgili Hz. Âişe, İbn Mes'ûd, Ebû Hüreyre, İbn Abbas, Semüre b. Cündeb ve Enes b. Mâlik gibi altı sahâbîden hadis nakledildiği görülmüştür. Ayrıca bir kısım tâbîden bu konuda mürsel rivayet bulunmaktadır. Hemen hemen tamamı sahih olan bu rivayetlerden hareketle arzanın mahiyeti hakkında şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Arza uygulaması, sahih rivayetlerle sabittir.

2. Bu uygulama Kur'an'ın indirilmeye başladığı ramazan ayından itibaren her ramazanda yapılmıştır. Son ramazanda arza iki defa yapılmış olup bu konudaki hadisler sahihtir.

3. Arzanın gündüz gerçekleştiğine dair bir bilgi bulunamamış, buna mukabil bir rivayette bunun gece yapıldığı tespit edilmiştir.

Hz. Peygamber'le Cebrâil arasında olan arzada her yıl ramazan ayına kadar indirilen sûre ve ayetler tekrar edilmiştir.

İbn Mes'ûd ile Zeyd b. Sâbit'in son arzaya katıldığı bilgisi geçmektedir. İbn Mes'ûd'un katıldığı bilgisi ilk dönem hadis kaynaklarında yer alırken Zeyd ile ilgili bilgiler sonraki dönem eserlerinde yer almaktadır.

¹¹¹ Resûlullah (s.a.v.) "Kim yeni indiği gibi Kur'an'ı okumayı istiyorsa, onu İbn Ümmü Abd'in kıraati üzere okusun." diyerek İbn Mes'ûd'un okuyuşunu övmüştür. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/211 (No. 35), 309 (No. 175); İbn Mâce, "Mukaddime", 11 (No.138).

¹¹² İbn Mes'ûd'un Hz. Osman döneminde Kur'an'ın istinsahından sonra diğer mushafların yakılması emrine karşı itirazları şu şekilde izah edilebilir: Hz. Osman, arza-i ahîrede okunan harf üzerine yani Kureyş lehçesi üzerine Kur'an'ı yazdırmıştı. Bu sebeple diğer harf üzere olan mushafların yakılmasını emretmişti. İbn Mes'ûd ise Resûlullah'a yetmiş sûre okuduğunu ve onun kendisine iyi okuduğunu söylediğini bildirmişti. (Buḥârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 8; Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 114.) Muhtemelen o, bu sureleri başka harf üzere de okumuştur. Bu yüzden Hz. Peygamber'den öğrendiği herhangi bir harfi bırakmayacağını söylemiştir. Onun itirazı Zeyd'in okuduğu kıraate değildi. Kendisinin diğer harfe göre okuduğu kıraatin yasaklanmasınaydı. Çünkü onun, diğer harfleri de içine alan Hz. Ebû Bekir'in cem' ettiği Mushaf'a itirazda bulunduğu dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/395-396 (No. 3845); Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, 111-113, 139-145; İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/116.

¹¹³ Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Muhâdarât fî ulûmî'l-Kurân* (Ammân: Dâru Ammân, 1423), 121-122.

Resûlullah ile Cebrâil arasında geçen arza olayından ayrıca şu neticeler de çıkarılabilir:

Hiz. Peygamber'le Cebrâil arasında geçen arza olayı sebebiyle Müslümanlar arasında ramazan aylarında görülen mukabele geleneği ortaya çıkmıştır. Böylece Müslümanlar bireysel okumalarının yanında beraberce ve karşılıklı olarak da Kur'an'ı okuyarak Allah'ın iki seçkin elçisi arasındaki hatırayı canlandırmış ayrıca varsa okuyuş hatalarını daha düzgün okuyan hafızları dinleyerek telafi etmiş olmaktadır. Bu geleneğin devam ettirilmesi, hayır ayı olan ramazanda insanın vahiyle beraberliğini artıracak ve bu sebeple iyiliklerini de artıracaktır.

Hadislerde Allah Resulü'nün ramazan gecelerinde Cebrâil ile Kur'an'ı arz etmeleri neticesinde Kur'an'ı okumanın Hiz. Peygamber üzerindeki etkisine ve hayatına yön vermesine önemli bir vurgu yapıldığı görülmektedir. Bundan da Kur'an okuyan Müslümanların, okudukları Kur'an'ın tesirinin üzerlerinde ve yaşantılarında görülmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça/References

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım., 1420.
- Aşıkkutlu, Emin. "Kıraat İlminin Temellendirilmesinde Ahruf-i Seb'a Hadisi". *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-IV*. ed. Bedreddin Çetiner. 43-106. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002.
- Aydınlı, Abdullah. "Hasan Basri: Hayatı ve Hadîs İlmindeki Yeri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (30 Haziran 1988).
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Şerhu's-Sünne*. thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Zuheyr eş-Şâviş. 15 Cilt. Dimaşk; Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevcirdî. *Şu'abü'l-îmân*. thk. 'Abdul'aliyy 'Abdulhamîd. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr el Atekî. *Müsnedü'l-Bezzâr (el-Menşûr bi-ismi'l-Bahrü'z-zehhâr)*. thk. Maḥfûzurrahmân Zeynullâh vd. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1998.
- Buḥârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm. *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*. thk. Muṣṭafa Dîb el-Buḡâ. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Keşîr, 3. Basım, 1414/1993.
- Buḥârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm. *Ḥalku 'Ef'âli'l-İbâd*. thk. 'Abdurrahman 'Amîre. Riyad: Dâru'l-Ma'ârif es-Su'ûdiyye, 1398.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdullah b. Mes'ûd". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/114-117. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Çetin, Abdurrahman. *Yedi Harf ve Kıraatler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023.
- Dağ, Mehmet - Tetik, İbrahim. *Nüzûl Dönemi Kur'an Tarihi Rivayet Merkezli Bütüncül Bir Okuma*. İstanbul: Kuramer / Kur'an Araştırmaları Merkezi, 2023.
- Dârekuṭnî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ömer b. Ahmed. *el-İlelu'l-Vâride fi'l-'Eḥâdîsi'n-Nubuṣve*. thk. Maḥfûzu'r-Raḥmân Zeynullâh es-Selefi, Muhammed b. Şâlih ed-Debbâsî. 15 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985.
- Demirci, Muhsin. "el-Ahrufü's-Seb'a". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/175-177. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Demirci, Muhsin. "İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/509-510. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 13. Basım, 2020.

- Ebû Muhammed Abd b. Humejd. *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humejd*. thk. Şubhî el-Bedrî es-Şa'îdî, Maḥmûd Muḥammed Ḥalîl. Kâhire: Mektebetü's-Sunne, 1408.
- Ebû Naşr el-Cevherî, Ebû Naşr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî. *Tâcu'l-Luğa ve Şihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Aḥmed 'Abdulğafûr 'Atţâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- Ebû Şâme, Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahman b. İsmail el-Maḳdisî ed-Dimeşkî. *el-Mürşidü'l-Vecîz 'ilâ 'Ulûmin Tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: y.y., 1395/1975.
- Ebû Ya'lâ, Aḥmed b. 'Alî el-Mevsîlî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ*. thk. Hüseyin Selîm Esed. 13 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1404/1984.
- Ebû 'Ubeyd, Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. 'Abdullâh el-Herevî el-Bağdâdî. *Fezâilü'l-Kur'ân*. thk. Mervân el-'Atiyye vd. Dimaşk; Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1416/1995.
- Efendioğlu, Mehmet. "Ziyâeddin el-Makdisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/491-495. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Eserî, Ekrem b. Muhammed Ziyâde el-Fâlûcî. *Mu'cemu şüyûhu't-Taberî ellezî ravâ anhüm fi kütübihi'l-müsnedeti'l-matbûa*. Ürdün: ed-Dâru'l-Eseriyye, 1426.
- Güvel, Orhan. *Kur'an'ın Arzı Meselesi Arza Rivayetlerinin Bütünsel Yaklaşım Metoduyla Tetkiki*. İstanbul: Kuramer / Kur'an Araştırmaları Merkezi, 2025.
- Hâkim, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Abdullâh en-Nîsâbü'rî. *el-Müstedrek âle's-Şahîhayn*. thk. Muştafâ 'Abdulḳâdir 'Aṭâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1411/1990.
- Ḥalîl b. Aḥmed, Ebû 'Abdurrahmân el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Maḥzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâ'î. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Hamed, Gânim Kaddûrî. *Muhâdarât fi ulûmi'l-Kurân*. Ammân: Dâru Ammân, 1423.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1993.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe 'Abdullâh b. el-'Absî. *el-Kitâbü'l-muşannef fi'l-eḥâdis ve'l-âşâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Ḥût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Aḥmed b. 'Alî b. Muḥammed el-'Askalânî. *Fethu'l-Bârî Şerḥu Şahîhi'l-Buḥârî*. thk. Muḥibbuddîn el-Ḥaṭîb. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, 1326/1908.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *es-Sîkât*. 9 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, 1393/1973.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Ğazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 1430.
- İbn Mencûye, Ebû Bekr 'Ahmed b. 'Alî b. Muhammed b. İbrâhîm b. Mencûyeh. *Ricâlü Şahîhi Müslim*. thk. 'Abdullâh el-Leyşî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1986.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekir Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî. *Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâât*. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1972.
- İbn Râhûye, Ebû Ya'kûb İshâk. *Müsnedü İshâk b. Râhûye*. thk. 'Abdulğafûr b. 'Abdulhaq el-Belûşî. 5 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Îmân, 1991.
- İbn Sa'd, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdır, 1388/1968.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer. *Târîhu'l-Medîne*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. 4 Cilt. Cidde: y.y., 1399.
- İbn 'Asâkir, Ebü'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasen. *Târîhu Dimeşk*. thk. 'Amr b. Ğurâme el-'Umrevî. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Faql Muhammed b. Tâhir b. 'Alî b. Ahmed el-Makdisî. *Etrâfu'l-Ğarâib ve'l-Efrâd min Hadîsi Resûlillah*. thk. Maĥmûd Muhammed Naşşâr, es-Seyyid Yûsuf. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1419/1998.
- Kahveci, İhsan. "Kevseri'nin Mütevatir Kıraatler-Kur'an İlişkisi Bağlamında Son Arz, Yedi Harf ve Kur'an'ın Cem'i Meselelerine Yaklaşımı ve Bu Yaklaşımın Analizi". *Uluslararası Düzceli M. Zahid Kevseri Sempozyumu Bildirileri*. 245-265. Düzcce: Düzcce Belediyesi, 2007.
- Kandemir, M. Yaşar. "İbnü'l-Kayserânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 21/109-111. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kaşallânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî li-şerhi Şahîhi'l-Buĥârî*. 10 Cilt. Mısır: el-Maţba 'atü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 7. Basım, 1323.
- Kevserî, Zâhid. *Makâlâtü'l-Kevserî*. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfîkiyye, ts.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.

- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâî'r-ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Mübârekpûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm. *Mir'âtü'l-mefâtîh şerhi Mişkâtî'l-Meşâbiḥ*. 9 Cilt. Hindistan: İdâratü'l-Bühûsî'l-İlmiyye, 3. Basım, 1404.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Müsnedü's-şahîḥu'l-muḥtaşar bi naḫli'l-adli ani'l-adli ilâ Rasûlillah sallallâhu aleyhi ve sellem*. thk. Muhammed Fu'âd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Turâsî'l-'Arabî, ts.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Aḥmed b. Şu'ayb. *el-Müctebâ mine's-Sünen es-Sünenü's-Şuḡrâ*. thk. Abdülfettâḥ Ebû Ğudde. 9 Cilt. Halep: Mektebetü'l-Maṭbûâtî'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1406/1986.
- Nesâî, Ebû 'Abdurrahmân Aḥmed b. Şu'ayb b. 'Alî el-Ḥorâsânî. *es-Sünenül'l-kübrâ*. thk. Ḥasan 'Abdulmun'im eş-Şelebî. 10 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 2001.
- Rebabi'a, Muhammed Mücellâ. "el-Arzatü'l-Aḥire li'l-Kur'ânî'l-Kerîm Beyne't-Tahammül ve't-Tahmîl". *İslâmî İlimler Dergisi* XI/1 (2016), 154-188.
- Rûyânî, Ebû Bekr Muhammed b. Hârûn. *Müsnedü'r-Rûyânî*. thk. Eymen 'Alî Ebû Yemânî. 2 Cilt. Kahire: Muessesetu Ḳurtuba, 1416.
- Sa'îd b. Maşşûr, Ebû 'Osmân Sa'îd b. Maşşûr el-Ḥorâsânî. *et-Tefsîr min Süneni Sa'îd b. Maşşûr*. thk. Sa'd b. 'Abdullâh b. 'Abdulâzîz Âl-i Ḥamîd. 5 Cilt. b.y.: Dâru's-Şamî'î, 1417/1997.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Ḥudayrî. *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etu'l-Mişriyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1394/1974.
- Şen, Ziya. "Arza ve Mahiyeti". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2015), 43-64.
- Ṭaberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Aḥmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evsaṭ*. thk. Ṭâriḫ b. 'İvaḍullâh b. Muhammed, 'Abdülmuḥsin b. İbrahim el-Ḥuseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ḥaremeyn, ts.
- Ṭaberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Aḥmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Ḥamdî b. 'Abdülmeccîd es-Selefî. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*. thk. 'Abdullah b. 'Abdülmuḥsin et-Turkî. 26 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001.

- Ṭahâvî, Ebû Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed el-Mısrî. *Şerḥu Me'âni'l-âşâr*. thk. Muḥammed Zuhri en-Neccâr, Muḥammed Seyyid Câdilḥaḳ. 5 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994.
- Ṭahâvî, Ebû Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed. *Şerḥu Müşkili'l-âşâr*. thk. Şuayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1415.
- Ṭayâlisî, Ebû Dâvûd. *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Ṭayâlisî*. thk. Muḥammed b. 'Abdumuḥsîn et-Türkî. Mısır: Dâru Hicr, 1999.
- Tirmizî, Muḥammed b. 'Îsâ b. Şevre b. Mûsa. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Aḥmed Muḥammed Şâkir-Muḥammed Fu'âd 'Abdülbâkî-İbrâhîm Utve 'Avd. 5 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Maṭbaati Muştafa el-Bâbî el-Ḥalebî, 2. Basım, 1395.
- Turan, Abdülbaki. "Arza". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3/446-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. Osmân. *Mizânü'l-i'tidâl fî naḳdi'r-ricâl*. thk. Alî Muḥammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. 'Osmân. *Târîḥu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-'alâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zerkeşî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î. *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: Dâru 'İhyâ'î'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1376/1957.
- Żiyâeddin el-Maḳdisî, Ebû 'Abdillâh Żiyâuddîn Muḥammed b. 'Abdilvâhid b. Aḥmed. *el-Eḥâdisü'l-Muḥtâre mimmâ lem yuḥrichü'l-Buḥârî ve Müslim fî Şaḥîḥayhimâ*. thk. Âbdulmelik b. 'Abdullâh b. Deḥîş. 13 Cilt. Beyrut: Dâru Ḥaḍr, 1420/2000.